

Moksliniai straipsniai

ARISTIDO APOLOGIJA: AUTORIUS, VEIKALAS IR KRIKŠČIONIŠKASIS TAPATUMAS

VYTAUTAS ALIŠAUSKAS

Jei antrasis krikščionybės šimtmetis įvardijamas kaip lemiamas jos formavimuisi, tai pirma jo pusė buvo neabejotinai tas laikotarpis, kuriame užsimezgė visos pagrindinės to šimtmečio tendencijos¹. Antra vertus, šaltinių atžvilgiu situacija yra paradoksali. Svarbiausi to šimtmečio pirmos pusės tekstai (Klemenso Romiečio, Ignoto Antiochiečio laišakai, Papijo *Viešpaties išstarmių aiškinimas* ir Hermo *Ganytojas*, ką ir kalbėti apie *Didachę*) buvo veikiau reakcija į vidines besiformuojančios Didžiosios Bažnyčios problemas, smarkiai priklausomas nuo tikinčiųjų kartų kaitos, iš to plaukiančiu vadovavimo bendruomenėms pokyčiu ir su tuo susijusia reikme užtikrinti apaštališkosios tradicijos tąsą. Tuose tekstuose nerasime sistemiškos refleksijos apie krikščionybės vietą žmonijos istorijoje, jos santykį su aplinkiniu kultūrinio ir politiniu pasauliu, galiausiai iš tos refleksijos kylančio poreikio rasti sąvokas ir kalbėjimo būdą, peržengiantį neseniai dar judėjiška sekta laikytos grupės raišką.

Tuo tarpu didieji antrojo šimtmečio antros pusės veikalai, pradedant Justino *Dialogu su žydu Trifonu* (150–155) bei abiejomis *Apologijomis* (apie 160) ir baigiant Ireniejaus *Prieš erezijas* (apie 180), atrodytų netikėtai iškyla tarsi kalnagūbris, užsklendžiantis apytuštės lygumos horizontą. Justinas ir jo įpėdiniai – vadinamieji apologetai – kreipdamiesi į aplinkinį pasaulį jau stebinančiai gerai pasitelkia gan sėkmingas krikščionybės kultūrinio įkontekstinimo strategijas ir koherentišką sąvokinį aparatą, Ireniejus, polemizuodamas su gnosticizmu, pasitelkia iš to meto intelektualinio pasaulio pasiskolintus filosofinės ir filologinės analizės elementus. Krikščioniškoji tapatybė jau apibrėžiama ir per skirtis nuo tuometinio Romos imperijos universumo, ir per kultūrinės jungtis, kurių dėka krikščionybė apsibrėžia ne kaip pašalinis, iš neaiškių maištingų paribių atėjęs darinys, o kaip reikšmingas kultūrinio bei politinio dialogo ir diskusijos partneris.

¹ Plg. Michael J. Kruger, *Christianity at the Crossroads: How the Second Century Shaped the Future of the Church*, London: SPCK, 2017.

Kitokie negu minėta antro šimtmečio pirmame penkiasdešimtmetyje sukurti veikalai, liudijantys esminius krikščionybės sąjūdžio pokyčius, itin negausūs. Jei jie ir žinomi, tai daugiausia tik iš pavadinimų ar nuotrupų. Kiekvienas vientisesnis šio laikotarpio šaltinis yra vertas ypatingo dėmesio ir dėl savo retumo tampa itin informatyvus. Eusebijas savo *Bažnyčios istorijoje* mini du naujo žanro, nukreipto ne tik į bendruomenės vidų, bet ir į išorę, bei naujo mąstymo pradininkus – Kvadratą ir Aristidą, kuriuos pristato kaip pirmus apologetus. Ilgą laiką apie juos žinota tik iš Eusebijo paminėjimų ir Jeronimo atkartojimų, nebūtinai teikiančių naujų žinių. Kvadratas taip ir liko kur buvęs – vienintelio trumpučio fragmento autoriumi, o štai Aristido atvejis kur kas įdomesnis. Venecijos mechitaristų vienuoliai 1878 m. paskelbė armėniško Aristido apologijos vertimo fragmentą – teksto pradžią su antrašte, tačiau sukėlė nemenką mokslininkų skepticizmą – tas tekstas laikytas vėlesnių laikų pseudoepigrafu, juo labiau kad drauge atsirado dviejų neautentiškų tekstų armėniškos ištraukos². Tačiau britų-amerikiečių mokslininkas Jamesas Rendelas Harrisas 1889 m. pavasarį lankydamas „didingų vienatvių ir tylumų“ supamą Sinajaus kalno Šv. Kotrynos vienuolyną, jo bibliotekoje atrado sirišką Aristido veikalo vertimą³. Kitas britų mokslininkas, anglikonų dvasininkas Armitage'as Robinsonas atpažino, kad panašus tekstas buvo inkorporuotas į bizantinį romaną apie Barlaamą ir Juozapatą⁴. Siriškas vertimas, armėniško vertimo

² Dabar žinoma daugiau armėniško vertimo nuorašų; apie dabartinę armėniško teksto tyrimo būklę žr. Donna Rizk, „The Apology of Aristides: The Armenian Version“, in: *Studia Patristica*, Leuven, 2017, t. 93, p. 61–68.

³ Žr. Harris & Robinson: *The Apology of Aristides on behalf of the Christians, from a Syriac ms. preserved on Mount Sinai*, With an appendix containing the main portion of the original Greek text by J. Armitage Robinson, (ser. *Texts and Studies*, 1), Cambridge, 1891 (²1893). Čia ir toliau Aristido veikalo leidimai nurodomi pagal leidėjus. Pagrindiniai vėlesni Aristido veikalo leidimai: Alpignano: Aristide di Atene, *Apologia*, a cura di Carlotta Alpignano, (ser. *Biblioteca Patristica*), Firenze: Nardini Editore, 1988; Pouderon & Pierre: Aristide, *Apologie*, Introduction, textes critiques, traductions et commentaires par Bernard Pouderon et Marie-Joseph Pierre avec la collaboration de Bernard Outtier et M. Guiorgadzé, (ser. *Sources chrétiennes*, 470), Paris: Éditions du Cerf, 2003.

⁴ Šio nepaprastai populiarus romano istorija – nuo Indijos, Gruzijos... iki Vakarų Europos pati verta romano; plačiau žr. Toni Bräm, „Le roman de Barlaam et Josaphat“, in: *Dictionnaire des philosophes antiques*, ed. Richard Goulet, t. 2, Paris: CNRS Éditions, 1994, p. 63–83; apie romano rankraštine tradicija ir santykį su Aristido veikalu: Pouderon & Pierre, p. 110–135. Naujausias teksto leidimas: *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, t. VI/1: *Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph (spuria)*, besorgt Robert Volk, (ser. *Patristische Texte und Studien*, 61), Berlin: Walter de Gruyter, 2009 (kritinio leidimo įvadas); *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, t. VI/2: *Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph (spuria)*, text

fragmentas, du originalaus teksto papirusiniai fragmentai (I¹ *Apol.* 4.3–6.1; I² *Apol.* 15.4–16.1) ir to teksto perteikimas graikiškoje *Barlaamo ir Juozapato romano* versijoje davė mokslininkams apšiai tekstologinio darbo. Nors nuomonės, ar įmanu prisikasti iki originalaus/pirminio teksto, skiriasi, pasuktinių tyrimų rezultatai veikia optimistiniai – graikiška parafrazė gan artima pirminiam graikiškam tekstui, o siriškas ir armėniškas vertimai (abu nepriklausomai kilę iš graikiško teksto) yra rimtas pamatas Aristido veikalo rekonstrukcijai. Skepticizmas šiuo metu yra perdėm smulkmeniškas, akcentuojantis turimų nuorašų ir vertimų vėlyvą datą, reikalaujantis siekti „tikslaus“ teksto, visai neatsižvelgiant į rankraštinų knygų specifika. Mes iš esmės galime atpažinti vėlesnius, anachronistinius intarpus ar interpretacijas, nesunkiai suprasti, kur apologijos tekstas keičiamas, atsižvelgiant į *Barlaamo ir Juozapato romano* siužetinį poreikį⁵. Nuorašų ar vertimų vėlyvumas apskritai neturėtų būti svarstomas argumentas, žinant, kokio laikotarpio nuorašais išliko kad ir Platono kūriniai.

Aptarus teksto transmisijos istoriją, galima pereiti prie šaltinių, liečiančių autoriaus asmenį ir jo veiklą analizės. Kaip jau minėta, žinių apie Aristidą turime iš Eusebijo ir juo besirėmusio Jeronimo liudijimų. Ši tą svarbaus prideda arba tai, ką jau žinome, patvirtina ir paties veikalo antraštės.

Mūsų pirminis šaltinis yra Eusebijas Cezarietis. *Bažnyčios istorijoje* jis rašo:

Trajanas iš viso valdė dvi dešimtis metų be šešių mėnesių; po jo valdžią perėmė Elijas Hadrianas. Tai pastarajam Kvadratas skyrė ir įteikė veiklą, kurioje išguldyta mūsų dievogarbos apologija, nes kai kurie nedori vyrai stengėsi pakenkti mūsų tikėjimui. Dar ir dabar ji tebėra daugelio brolių rankose, o ir aš tą rašinį turiu. Iš jo matyti to vyro proto galia ir apaštališkas tikėjimo tikslumas. [...] Taip pat ir Aristidas, ištikimas mūsų dievogarbos sekėjas, lygia greta su Kvadratu paliko tikėjimo apologiją, skirtą Hadrianui. Šis raštas iki šiol yra išlikęs daugelio rankose.⁶

und zehn Appendices, besorgt Robert Volk, (ser. *Patristische Texte und Studien*, 60), Berlin: Walter de Gruyter, 2006 (tekstas).

⁵ Žr. naujausią tyrimą šiuo klausimu: William Alexander Simpson, *Aristides' Apology and the Novel Barlaam and Ioasaph*, (ser. *Studia Patristica Supplements*, 7), Leuven: Peeters, 2017. Vokiškas rekonstrukcinis komentaras žingsnis po žingsnio lyginant visus tekstus: *Aristides' Apologie*, übersetzt und erklärt von Michael Lattke, (ser. *Kommentar zu frühchristlichen Apologeten*, 2), Freiburg-Basel-Wien: Herder, 2018; toliau cituojama kaip Lattke.

⁶ HE 4.3.1–3: Τραϊανὸς δὲ ἐφ' ὅλοις ἔτεσιν εἴκοσι τὴν ἀρχὴν μῆσιν ἕξ δέουσιν κρατήσαντος, Αἴλιος Ἀδριανὸς διαδέχεται τὴν ἡγεμονίαν. τοῦτω Κοδράτος λόγον προσφωνήσας ἀναδίδωσιν, ἀπολογία συντάξας ὑπὲρ τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας, ὅτι δὴ τινες πονηροὶ ἄνδρες τοὺς ἡμετέρους ἐνοχλεῖν ἐπειρῶντο: εἰς ἔτι δὲ φέρεται παρὰ πλείστοις τῶν ἀδελφῶν, ἀτὰρ καὶ παρ' ἡμῖν τὸ σύγγραμμα: ἕξ οὐ κατιδεῖν ἔστιν

Kita žinia yra Eusebijo *Kronikoje*. Graikiškas jos originalas neišliko, bet Jeronimo atliktame *Kronikos* vertime į lotynų kalbą Aristidas įterptas į platesnį įvykių kontekstą (prie 124/5 m.):

226 olimpiada, Hadriano 9 metai.

Hadrianas, inicijuotas į šventuosius Eleusino slėpinius, atėniečius gausiai apdovanojo. Apaštalu mokytinis Kvadratas ir Aristidas Atėnietis, mūsiškis filosofas, sudėjo Hadrianui paskirtas knygas, ginančias krikščionių religiją. Serenas Granijus, legatas, vyras labai kilnus, pasiuntė imperatoriui laišką, kuriame teigė, jog nedora nusileisti miniai, reikalaujančiai nekaltų žmonių kraujo – žmonių be jokio nusikaltimo, kaltinamų tik dėl vardo ir priklausymo sektai. Hadrianas to [laiško] paskatintas parašė Azijos prokonsului Minucijui Fundanui, kad krikščionys neturi būti pasmerkami be konkretaus nusikaltimo. Jo laiško nuorašas yra išlikęs iki dabartinių laikų.⁷

Armėniškas *Kronikos* vertimas mažai skiriasi nuo lotyniškojo⁸. Reikia pasakyti, kad literatūroje pasitaikantis teiginys Eusebiją teigus, jog Aristido apologija prisidėjusi prie krikščionims palankaus imperatoriaus reskripto, nėra pagrįstas. Net apibūdinant Kvadrato apologiją *Bažnyčios istorijoje* vartojamas įvardijimas ἐνοχλεῖν, reiškiantis ne tiek teisinį susidorojimą, kiek minios išpuolius⁹; imperatoriaus atsakymas Azijos prokonsului įterpiamas tik kaip paralelinis įvykis, niekaip kauzaliai nesiejamas su abiejų

λαμπρὰ τεκμήρια τῆς τε τοῦ ἀνδρὸς διανοίας καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὁρθοτομίας. [...] καὶ Ἀριστείδης δέ, πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ' ἡμᾶς ὁρμώμενος εὐσεβείας, τῷ Κοδράτῳ παραπλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογία ἐπιφωνήσας Ἀδριανῶ καταλέλοιπεν: σφίζεται δέ γε εἰς δεῦρο παρὰ πλείστοις καὶ ἡ τοῦτου γραφή. Vertimas, jei atskirai nepažymėta, straipsnio autoriaus.

⁷ Hier./Eus., *Chron.* 199 Helm.: *Hadrianus sacris Eleusinae initiatus multa Atheniensibus dona largitur. Quadratus discipulus apostolorum et Aristides Atheniensis noster philosophus libros pro christiana religione Hadriano dedere compositos. Et Serenus Granius legatus, vir apprime nobilis, litteras ad imperatorem mittit, iniquum esse dicens, clamoribus vulgi innocentium hominum sanguinem concedi, et ullo crimine, nominis tantum et sectae reos fieri. Quibus commotus Hadrianus Minutio Fundano proconsuli Asiae scripsit, sine objectu criminum Christianos non condemnandos. Cujus epistolae usque ad nostram memoriam durat exemplum.*

⁸ Armėniško teksto vertimas į lotynų k. (cit. iš: Harris & Robinson, p. 6):

Ol. 226; A. Abr. 2140; Imp. Rom. 8 [cod. N: 9].

Romanorum ecclesiae episcopatum excepit septimus Telesphorus annis XI.

Codratus apostolorum auditor et Aristides nostri dogmatis (nostrae rei) philosophus Atheniensis Adriano supplicationes dedere apogeticas (apologiae, responsionis) ab mandatum. Acceperat tamen et a Serennio (s. Serenno) splendido praeside (iudice) scriptum de christianis, quod nempe iniquum sit occidere eos solo rumore sine inquisitione, neque ulla accusatione. Scribit Armonicus Fundius (Phundius) proconsuli Asianorum ut sine ullo damno et incusatione non damnarentur; et exemplar edicti eius hucusque circumfertur.

⁹ Pouderon & Pierre, p. 46, Nr. 1.

apologetų veikla. Jei Eusebijui buvo gražu susieti Aristido apologiją ir Hadriano reskriptą, tai jis padarė labai atsargiai, nieko kategoriškai neigdamas, kaip matome iš *Kronikos* lotyniško vertimo. Sudėtingesnis klausimas – ar Eusebijas turėjo kokių konkrečių duomenų apie tai, kad Aristido veikalas radosi kaip tiesioginė reakcija į imperatoriaus apsilankymą Atėnuose, ar tai tik paties istoriko spekuliatyvi išvada iš turimų žinių apie didžiąją Hadriano kelionę po imperiją ir Aristido knygos antraštės. Kad ir kaip ten būtų buvę, šių įvykių sąsajos negalime paneigti, o kol neįrodyta kitaip, Eusebijas turi teisę į patikimumo prezumpciją.

Jeronimas, iš esmės sekdamas Eusebijumi, vis dėlto pamažu sudramatina krikščionių situaciją Hadriano lankymosi Atėnuose metu. Savo *Iškiliuose vyruose* jis atskiruose skyreliuose aptaria Kvadratą ir Aristidą:

Kai Hadrianas Atėnuose leido žiemą, lankydamas Eleusino misterijas ir inicijuotas į beveik visus Graikijos šventuosius slėpinius, davęs progą krikščionių nekentėjams be imperatoriaus nurodymo varginti tikinčiuosius, [Kvadratas] įteikė jam knygą, skirtą mūsų religijai apginti – labai naudingą, kupiną argumentų, tikėjimo ir vertą apaštalių mokymo tiesos. [...]

Aristidas Atėnietis, iškalbiausias filosofas ir ankstesnį apdarą išlaikęs Kristaus mokinys, tuo pat metu kaip ir Kvadratas imperatoriui Hadrianui įteikė knygą, kurioje išdėstytas mūsų mokymo pagrindimas – apologiją krikščionims apginti. Pastarasis, iki šiandien išlikęs, mokslingiesiems yra jo gebėjimų atšvaitas.¹⁰

Jeronimo pasakojimas čia sukompiliuotas iš Eusebijo *Kronikos* ir *Bažnyčios istorijos*. Sakinys, kad Aristidas išlaikė filosofo apsiaustą, akivaizdžiai tėra retorinė puošmena, ji tereiškia, jog Aristidas save laikė filosofu ir atsivertęs į krikščionybę, visai kaip vėliau Justinas ir Atėnagoras. Mums labiausiai rūpi ne tai, ką ir kaip Jeronimas perpasakoja iš savo šaltinio, kiek tai, ar pastarasis pats bus matęs Aristido knygą, kurią mini kaip „iki šiol išlikusią“. Ar tai tik Eusebijo reminiscencija, ar tikras faktas? Atsakymas slypi kitame jo raštų fragmente.

Dar kartą pirmųjų apologetų porą Jeronimas pamini laiške, kuriame adresatui primena, kad krikščionys irgi turi savo brandžią raštiją:

¹⁰ *De vir. ill.* 19.2–20: *Cumque Hadrianus Athenis exegisset hiemem, invisens Eleusina et omnibus paene Graeciae sacris initiatus, dedisset occasionem his qui christianos oderant absque praecepto imperatoris vexare credentes, porrexit (scil. Quadratus) ei librum pro nostra religione composito valde utilem plenumque rationis et fidei et apostolica doctrina dignum. [...]*

Aristides Atheniensis, philosophus eloquentissimus et sub pristino habitu discipulus Christi, volumen nostri dogmatis rationem continens eodem tempore quo et Quadratus Hadriano principi dedit, id est Apologeticum pro christianis, quo usque hodie perseverans apud philologos ingenii eius indicium est.

Argi Kvadratas, apaštalu mokytinis ir atėniečių bažnyčios vyskupas, imperatoriui Hadrianui, lankančiam Eleusino šventuosius slėpinius, neįteikė knygos, ginančios mūsų religiją, sukėlęs tokį visų nusistebėjimą, kad jo iškilus gabumas numaldė žiauriausią persekiojimą? Filosofas Aristidas, iškalbingiausias vyras, tam pačiam imperatoriui sudėjo apologiją krikščionims apginti, supynęs filosofų mintis. Jam įkandin sekdamas Justinas, patsai irgi filosofas, Antoninui Pijui ir jo sūnums bei senatui įteikė knygą prieš pagonis, gindamas kryžiaus gėdinumą ir skelbdamas su visa laisve Kristaus prisikėlimą.¹¹

Čia jau retorika ima viršų – vietoje „varginimo“ turime „žiauriausią persekiojimą“, Aristidas apdovanojamas „iškalbingiausiojo“ epitetu. Maža to, laiško autorius nori sukurti rišlų istorinį pasakojimą, todėl užsimeina Justiną buvus Aristido sekėju, nors daro tai labai atsargiai – veikia pabrėždamas žanrinį abiejų autorių bendrumą. Mūsų reikalui nesvarbu, kad Jeronimas supainioja apologetą Kvadratą su vėlesniu Atėnų vyskupu. Vis dėlto šioje *Laiško Magnui* ištraukoje esama ir reikšmingos Jeronimo pastabos. Tai trumputė Aristido veikalo charakteristika: *Apologeticum... contextum philosophorum sententiis*. Šis apibūdinimas, kaip matysime, tiksliai atitinka pirmą apologijos skyrelį, taip pat dera ir vėlesnio dėstymo fragmentams. Tad kai kurių tyrinėtojų skepticizmas, kad Jeronimas akyse neregėjo Aristido veikalo, nėra pagrįstas – Jeronimas neišgalvojo, kad jo laikais buvo skaitoma Aristido apologija, juo labiau kad tai paliudyta ir graikiškų papirusų radiniais, ir *Barlaamo ir Juozapato romanu*. Maža to, labai tikėtina, kad tuo metu egzistavo ir lotyniškas vertimas, žinotas dar Renesanso laikais. Apie šį vertimą užsimenama humanistų korespondencijoje – 1534 m. rugpjūčio 24 d. Jurgio Witzelio (1501–1573) laiške Beatui Renanui (1485–1547)¹². Netiesiogiai tokį vertimą buvus patvirtina ir Romos martirologų tradicija. Pats Aristido įtraukimo į šventųjų sąrašus faktas Vakarų Bažnyčioje, kai tokio nebuvo Rytuose, vertas dėmesio. Tam turėjo būti nors kiek didesnis pagrindas, negu vien paminėjimas Jeronimo tekste. Tiesa, Adono Viejniečio (m. 874) *Martirologo* įrašas prie Dioniso Areopagiečio minėjimo yra sufantazuota kompiliacija (PL 123,

¹¹ Ep. 70.4 ad Magnum: *Quadratus, apostolorum discipulus et Atheniensis ecclesiae pontifex, nonne Adriano principi Eleusinae sacra inuisenti librum pro nostra religione tradidit et tanta admirationi omnium fuit, ut persecutionem gravissimam illius excellens sedaret ingenium? Aristides philosophus, vir eloquentissimus, eidem principi Apologeticum pro Christianis obtulit contextum philosophorum sententiis; quem imitatus postea Justinus, et ipse philosophus, Antonino Pio et filiis eius senatuique librum contra gentes tradidit defendens ignominiam crucis et resurrectionem Christi tota praedicans libertate.*

¹² Harris & Robinson, p. 18–19; plg. Alpigiano, p. 9, Nr. 4.

169–170)¹³, o paties Aristido minėjime įrašas neduoda nieko naujo (*PL* 123, 167–168)¹⁴, tačiau naujajame, popiežiaus Grigaliaus XIII nurodymu 1584 m. išleistame *Romos martirologe* nors pažodžiui ir cituojamas Jeronimas, žinia apie Aristido tariamai sakytą prakalbą tiesiogiai atliepia pastarojo veikalo pabaigos motyvą (plg. *Apol.* 17.2–3 Sy):

Atėnuose šventojo Aristido, garsaus tikėjimu ir išmintimi [minėjimas]: jis imperatoriui Hadrianui įteikė knygą apie krikščionių tikybą; toje [knygoje] išdėstytas mūsų mokymo pagrindimas; taip pat paties imperatoriaus akivaizdoje kuo puikiausiai išaiškino, kad Kristus Jėzus yra vienintelis Dievas.¹⁵

Tad gan pagrįstai galima teigti, kad Jeronimas iš tikro galėjo būti matęs Aristido tekstą, išverstą į lotynų kalbą (vėlesnis vertimas mažai tikėtinas, nes Aristidas Antikos pabaigoje ar ankstyvaisiais viduramžiais buvo praradęs aktualumą). Tai svarbu, kaip tuoj pamatysime, diskutijai dėl Aristido veikalo adresato.

Adresato klausimą komplikuoja veikalo vertimų antraštės, išlikusios abiejuose vertimuose. Armėniškas vertimas pateikia antraštę, identišką Eusebijų informacijai:

Visavaldžiam Cezariui Hadrianui Aristidas, atėniečių filosofas. (*Inscr.* r)¹⁶

Jeronimo, kuris, mūsų nuomone, šiuo atžvilgiu laikytinas savarankišku šaltiniu, taigi ir tikėtino lotyniško vertimo informacija šią antraštę patvirtina. Tuo tarpu siriškas vertimas turi dvi antraštes. Pirma, parašyta raudonu rašalu, skelbia: „Toliau: Apologija, kurią sudėjo filosofas Aristidas karaliui Hadrianui apie dievogarbą“ – tai aiškiai antrinė antraštė, įrašyta perrašinėtojo; pagrindinėje minimas kitas adresatas, tačiau čia jau prasideda tekstologinės problemos:

¹³ Oct. 3 (V Non.): *Athenis, Dionysii Areopagitae, sub Adriano diversis tormentis passi, ut Aristides testis est in opere, quod de Christiana religione composuit: hoc opus apud Athenienses inter antiquorum memorias clarissimum tenetur.*

¹⁴ Aug. 31 (II Kal.): *Apud Athenas, Aristidis, qui Adriano Principi de religione Christiana libros obtulit.*

¹⁵ Aug. 31 (prid. kal. Septemb.): *Athenis sancti Aristidis, fide et sapientia clarissimi: qui Adriano principide religione Cristian volumen obtulit, nostri dogmatis continens rationem: et quod Cristus Iessu sikys esset Deus, praesente ipso Iperatore luculentissime peroravit (Martyrologium Romanum... Gregorii XIII Pont. Maximi iussu editum, Romae: Ex typographia Dominici Base, 1584, p. 265–266 = Martyrologium Romanum. ditio princeps (1584), edizione anastatica, a cura Manlio Sordi, Roberto Fusco, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2005, p. 297–298).*

¹⁶ Siriško ir armėniško teksto vertimai parengti remiantis aukščiau išvardytais vertimais į anglų, prancūzų, vokiečių ir italų kalbas bei jų komentarais.

Visavaldžiam Cezariui Titui Hadrianui Antoninui, augustams ir maloningiausiems, nuo Aristido Marciano, atėniečių filosofo. (*Inscr. Sy*)

Tad tekstas skiriamas ne imperatoriui Hadrianui, o jo įpėdiniui Antoninui Pijui, antra vertus, titulatūroje esama daugiskaitos – „augustams ir maloningiausiems“. Kad ši antraštė priklauso originaliam graikiškam tekstui, matyti iš kitur neminimos detalės – sužinome lotynišką Aristido Atėniečio vardą Marcianas. Jokiam redaktoriui ar perrašinėtojiui nebuvo motyvo įterpti šį vardą, tad turime reikalą su patikimu graikiškojo šaltinio perteikimu. Tekstologas susiduria su keblia situacija – viena vertus, mes žinome Eusebijo, Jeronimo, armėniško (ir galimai lotyniško) vertimų liudijimus, kad tekstas buvo skirtas Hadrianui, antra vertus, siriško vertimo antraštės variantas yra kitoks, nors kylantis iš originalo, tačiau neabejotinai sugadintas.

Autorystės klausimas iki šiol neišspręstas. Vieningesnės tyrinėtojų nuomonės dėl adresato nesama. Michaelio Lattke' s duomenimis (be abejo, nepilnais), enciklopediniuose leidiniuose nuomonė pasiskirsto taip: už Hadrianą – 7, Antoniną Pijų – 4, Hadrianą arba Antoniną Pijų – 7 straipsnių autoriai¹⁷. Paprasčiausias siriško varianto paaiškinimas būtų tas, kad siriško teksto pateikiamoje antraštėje buvo minimi abu imperatoriai, tačiau dėl vardų panašumo vienas jų liko praleistas ar tai perrašinėjant graikišką tekstą, ar verčiant/perrašinėjant jį siriškai, tačiau išliko titulatūros daugiskaita. Visas Hadriano vardas skambėjo taip – *Publius Aelius Hadrianus Augustus*, Antonino Pijaus – *Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus (Pius)*. Robertas Grantas iškėlė hipotezę apie dvi *Apologijos* redakcijas: pirma, trumpesnė, buvo skirta imperatoriui Hadrianui, įteikta jam lankantis Atėnuose, antroji versija buvusi skirta Antoninui Pijui¹⁸. Tiesa, Grantas argumentas, kad Hadriano laikais (dėl jo meilės Antinoojui) nebuvo galima graikų ir jų dievų homoseksualių praktikų kritika (plg. *Apol.* 8.2; 17 2 *Sy*) skamba kiek naiviai, kaip ir naujesnis Nilso Arne' s Pederseno pareiškimas, kad tik tarus, jog

¹⁷ Lattke, p. 20–21. Paminėtina, kad du naujausi Aristido teksto leidėjai pasisako už Hadriano laikų datą: Alpigiano, p. 10 (pripažindama, kad tikrumas neįmanomas; Markus Vinzent, *Writing the History of Early Christianity: From Reception to Retrospection*, Cambridge University Press, 2019, p. 207 neteisingai supranta itališką tekstą), Pouderon & Pierre, p. 37 (neatmetant antros redakcijos galimybės).

¹⁸ Robert M. Grant, *Greek Apologists of the Second Century*, Philadelphia: The Westminster Press, 1988, p. 38–39; šią hipotezę kaip tikėtiną palaiko, pavyzdžiui, Claudio Moreschini, Enrico Norelli, *Storia della letteratura cristiana antica greca e latina*, t. I: *Da Paolo all'età costantiniana*, Brescia: Morcelliana, 1995, p. 290.

Aristido veikalas dedikuotas ne Hadrianui, o jo įpėdiniui, „mums nebėra reikalo paaiškinti, kaip tekstas gali atmesti homoseksualumą“¹⁹. Gana prisiminti, kad jau tuoj po Antinojo mirties buvo šaipomasi iš Hadriano tikėjimo, jog Antinojo vėlė virtusi žvaigžde (*Dio Cass.* 69.11.4), tačiau svarbiau ne tokie precedentai – svarbu suvokti, kad helenistinės visuomenės gyvensenos, kultūros ir religijos kritika buvo neatskiriamas naujo žanro, pavadinto apologetika, elementas, ir ne vienas iš tų autorių buvo pasiruošęs už savo įsitikinimus paaukoti gyvybę.

Teksto turinio analizė duoda nedaug medžiagos datavimui. Šiuo atveju svarbiausia ne tai, kas pasakyta knygoje, o tai, kas nepasakyta. Aristido išsakytas gan pozityvus ar bent ne radikaliai priešiškas santykis su žydais verčia datuoti kūrinį (arba bent pirmą jo versiją) ankstyvu laikotarpiu, 124/125 m. (Hadriano lankymasis Atėnuose), o ne 138 m., kai Antoninas buvo Hadriano išūnytas, arba pirmais Antonino valdymo metais. Šiuolaikiniai tyrinėtojai sutaria, kad 132 m. pavasarį Palestinoje prasidėjęs žydų sukilimas (užgniaužtas tik 135 m.), vadovaujamas Bar Kokhbos, virtęs tikru karu ir pareikalavęs iš romėnų kariuomenės didelių aukų, tapo esminiu krikščionių savivokos, apibrėžimo ir „kelių išsiskyrimo“²⁰ su judaizmu akstinu. Sukilėliai buvo nepatenkinti Palestinos krikščionių nenoru prisidėti prie sukilimo, galbūt ir pastarųjų pažiūrų nederėjimu su jų vado mesijinėmis ambicijomis. Krikščionys patyrė persekiojimą, kurį dar po poros dešimčių metų mini Justinas (*1 Apol.* 31.6)²¹. Maža to, imperijoje dėl šių įvykių radikaliai pakito žydų padėtis, jų lig tol privilegijuotas religinis-socialinis statusas. Sukilimo ir posukiliminiai metai krikščionims tapo „pirmu laiku, kai buvo naudinga nelikti žydiškoje erdvėje su visomis privilegijomis, kurias romėnai buvo suteikę žydams“²². Todėl ne vienam mokslininkui

¹⁹ Nils Arne Pedersen, „Aristides“, in: *In Defence of Christianity: Early Christian Apologists*, edited by Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen, Jörg Ulrich, (ser. *Early Christianity in the Context of Antiquity*, 15), Frankfurt am Main: Peter Lang, 2014, p. 46.

²⁰ James D. G. Dunno metaforiškas pavadinimas, tapęs naujos krikščionybės ir judaizmo santykio paradigmos etikete; žr. *The Cambridge History of Christianity*, t. 1, edited by Margaret M. Mitchell, Frances M. Young, Cambridge University Press, 2006, p. 2015.

²¹ Galimas dalykas, kad Bar Kokhbos laiške (*Mur* 43) minimi už nenorą prisidėti prie karo baustini „galilėjiečiai“ yra krikščionys, nors mokslininkų nuomonės čia skiriasi; žr. *The Cambridge History of Judaism*, t. 4: *The Late Roman-Rabbinic Period*, edited by Steven T. Katz, Cambridge University Press, 2006, p. 114; Hans-Josef Klauck, Daniel P. Bailey, *Ancient Letters and the New Testament: A Guide to Context and Exegesis*, Waco: Baylor University Press, 2006, p. 293.

²² Markus Vinzent, *op. cit.*, p. 227.

posukiliminė konsteliacija atrodė būtent tas *Sitz im Leben*, kuriame užsimezga ir pradeda augti naujas apologijos žanras, atspindintis pakitusius bendruomenės poreikius. Aristidas, kaip šio žanro pradininkas labai darniai įsiterptų į tokį vaizdą²³.

Kad ir kokia įtaigi atrodytų ši teorija, akivaizdu, jog sukrėtimas, keitęs ne tik žydų, bet ir krikščionių statusą bei savivoką, ryškiai ataidėjęs Justino raštuose (tiek *Dialoge su žydu Trifonu* (ypač plg. 110.6), tiek jau minėtoje *Apologijoje*) Aristido veikale nė kiek neatsispindi. Jau Grantas pabrėžė, kad judaizmo vaizdavimas jame „įtaigoja datą prieš 132-uosius“²⁴. Neįtikina ir Pedersono argumentas, neva Aristido piešiamas vaizdas ar nutylėjimas apskritai neturįs reikšmės: mat rašydamas anksčiau, iki sukilimo, jis lygiai taip pat būtų turėjęs reaguoti į diasporos žydų maištus 115–117 m. rytiniame Viduržemio jūros regione²⁵, o jei nereagavęs nei į vieną, nei į kitą – tai dėl to, kad „draugiškas nusistatymas žydų atžvilgiu Aristidui buvo toks natūralus ir akivaizdus, kad pastarasis nė neketino jo slėpti“²⁶. Vis dėlto dalykų padėtis yra kiek kitokia. Mįslingai prasidėję 115–117 m. maištai²⁷, net ir tikint Antikos istorikų teiginiais, kad žydai išžudė per pusę milijono savo bendrapiliečių graikų, krikščionių ir žydų santykiams tiesiogiai neatsiliepė. Net Eusebijas, *Bažnyčios istorijoje* (4.2) referuodamas to meto įvykius, nė žodžiu neužsimena krikščionis nuo jų kaip nors nukentėjus. Maža to, atrodo, kad tuoj po sukilimo į valdžią atėjusio paties Hadriano politika Palestinos žydams kėlė tam tikrą optimizmą ir kurį laiką *Tumultus Iudeorum* pastarojo nepaliestuose kraštuose galėjo būti primirštas²⁸. Atsižvelgiant į visa tai, Aristidui, kaip ir kitiems krikščionims, po kelerių metų kitoje imperijos erdvėje to sukilimo padariniai neturėjo atrodyti providencialūs ar verti specialaus komentaro.

²³ Žr. Alessandro Galimberti, „Hadrian, Eleusis, and the beginning of Christian apologetics“, in: *Hadrian and the Christians*, edited by Marco Rizzi, (ser. *Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.*, 30), Berlin: Walter De Gruyter, 2010, p. 79–82; Markus Vinzent, *op. cit.*, p. 216–228.

²⁴ Robert M. Grant, *op. cit.*, p. 39.

²⁵ Plačiau žr. William Horbury, *Jewish War under Trajan and Hadrian*, Cambridge University Press, 2014.

²⁶ Nils Arne Pedersen, *op. cit.*, p. 47.

²⁷ Martin Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, Penguin Books, 2007, p. 479–480.

²⁸ Apie tradiciją, vaizduojančią Hadrianą kaip nepriešišką žydams žr. Giovanni Battista Bazzana, „The Bar Kokhba Revolt and Hadrian’s Religious Policy“, in: *Hadrian and the Christians*, p. 104–109.

Tai, kas išdėstyta, leidžia laikyti nuomonės, kad Aristido veikalas iš pradžių skirtas imperatoriui Adrianui, dėl kokių nors aplinkybių vėliau buvo peradresuotas (nebūtinai perdurbant ar išplečiant) bei įteiktas ir jo įpėdiniui Antoninui Pijui.

Aptarę šaltinius pamėginkime susumuoti, ką žinome apie autorių ir jo situaciją, įvertindami, kiek šios žinios prisideda prie vaizdo apie krikščioniškos tapatybės formavimąsi.

Visi šaltiniai vienbalsiai pripažįsta, kad autorius buvo atėnietis. Visur jis vadinamas „filosofu“. Net ir atsižvelgdami į gana išskydusią žodžio „filosofas“ II a. vartoseną, turime pripažinti, kad to meto Atėnuose, kur filosofija buvo įsišaknijusi, kaip filosofą save identifikuojantis žmogus šiame mieste atrodė natūraliai. Nors Platono įkurtoji Akademija tradiciniu pavidalu nebeveikė, bet galima kalbėti apie Atėnų filosofijos mokyklą²⁹. Mokyklos chronologija nėra aiški, bet galima manyti, kad Aristodemai išminties galėjo semtis iš tų pačių mokytojų kaip ir kiek jaunesnis Klaudijus Nikostratas Atėnietis (taip pat turintis romėnišką vardą!)³⁰. Aišku ir tai, kad mūsų autorius nebuvo Atėnų bažnyčios presbiteris ar diakonas, juo labiau vyskupas, šiuolaikiškiau tariant, nepriklausė dvasininkų luomui. Geriausia būtų jį apibūdinti kaip „laisvąjį mokytoją“³¹, analogišką Justinui, Marko Aurelijaus laikais rašiusiam atėniečiui Atėnagorui arba gnostizuojančiam romėčiui Ptolemajui. Tokių mokytojų patirtis leido krikščionybę suprasti kaip naują filosofiją, atsakančią į gyvenimo bei mąstymo keliamus klausimus. Marciano vardas liudija Aristidą turėjus Romos pilietybę ir šia prasme priklausiusį į imperijos visuomenę gerai integruotą intelektualų sluoksniui.

Šios negausios žinios vis dėlto yra gana reikšmingos, kalbant apie pirmąsias pastangas formuluoti krikščioniškąjį tapatumą ne tik konfrontuojant su vidiniais iššūkiais (judaizmu, ankstyvuojų gnosticizmu, doketizmu), bet ir imperinės visuomenės akivaizdoje. Pirmą išvadą (ne tik priimant anksčiau parašyto veikalą datą, bet ir atsižvelgiant į jo turinį) – mėginimai apibrėžti savitą krikščionių tapatybę naudojantis apologijos žanru prasi-

²⁹ Plačiau žr. John Dillon, *The Middle Platonists: 80 B.C. to A.D. 220*, revised edition, Ithaca: Cornell University Press, 1996, p. 231–250.

³⁰ Datuojamas II a. antros pusės pradžia: *Dictionnaire des philosophes antiques*, t. IV: *de Laëbe à Ovidius*, ed. Richard Goulet, Paris: CNRS Éditions, 2005, p. 699–701, Nr. 55.

³¹ Sąvoką skolinuosi iš Christoph Marksches, *Christian Theology and Its Institutions in the Early Roman Empire: Prolegomena to a History of Early Christian Theology*, translated by Wayne Coppins, Waco: Baylor University Press, 2015, p. 31–91.

dėjo anksčiau negu Bar Kokhbos sukilimas ir nebuvo tiesioginis jo padarinys. Aristidas papildo „laisvųjų mokytojų“ ratą ir patvirtina prielaidą, kad krikščioniškoji tapatybė santykiuje su imperine visuomene buvo pradėta konstruoti ne hierarchiniame lauke, o oficialaus bažnytinio-hierarchinio statuso neturinčių asmenų, gavusių tuometinį „pagonišką“ filosofinį išsilavinimą.

THE APOLOGY OF ARISTIDES: THE AUTHOR, THE WORK AND CHRISTIAN IDENTITY

Summary

Formation and definition of the Christian identity begins in the Letters of the Apostles, but it was more a response to the internal processes evolving in the community (a discussion on Jesus' authentic teaching, relations with Judaizing trends, the status of heads and leaders of local communities, and the like). Construction of external restrictions and links forming a coherent whole began only in the second century. Aristides (the second half of the second century) was one of the first – and the first better extant – Christian thinkers that attempted a definition of the place of the Christians both historically and in the real present. Aristides's strategy is not only of delimitation but also that of connections: his philosophical perspective is based on the Middle Platonism and the spreading cult of 'God Most High', while the critique of the pagan religious absorbs its elements that are found not only in the Bible but in the Roman culture of that period as well. On the other hand, Aristides stresses the originality of the Christian lifestyle and ethics thus pointing to the fundamental vector of the dissociation from the surrounding culture.